

Singer: Rozhovory

s. 6. (1963)

I: Dalo by se říci, že ve skutečnosti píšete v jakémisi umělém a iluzivním kontextu, jako by se Židům za posledních dvacet let nepříhodilo nic z těch hrozných věcí?

S: Ano, dalo. Byl jeden slavný filosof, Vaihinger, který napsal knihu *Filosofie „jako kdyby“*, v níž ukázal, že my všichni se chováme „jako kdyby“. Toto „jako kdyby“ je významnou součástí našeho života, který ovšem není umělý. Vezměte si, co jen je umělejší než manželství? Když si muž bere ženu, má za to, že se mu manželka hodlá obětovat, a podle toho se i chová. A tak dále a tak dále... Každý člověk si myslí, že je zde napořád. A chová se, jako kdyby neměl nikdy zemřít. Svůj postoj bych tedy nenazval umělým. Je velice přirozený a zdravý. Musíme žít dál a psát.

I: Souhlasíte ale, že v jádru vašeho postoje je vědomě udržovaná iluze?

S: Ano. Ale vezměte si matematika, který píše knihy a ví, že je jen deset či dvacet jiných matematiků, kteří mu budou rozumět. Přesto nepíše pro dvacet lidí. Ví, že tu budou matematici příštích generací. Každý tvůrčí člověk se nemá, a ani by neměl, starat o to, zda ho někdo pochopí. Řekl bych, že píšu pro nejlepšího možného čtenáře bez ohledu na to, kolik čtenářů ve skutečnosti existuje.

.....
s. 8

I: Co tedy myslíte, že jste se *naučil* od svého bratra?

S: Můj bratr napsal mnoho románů – *Bratři Aškenaziové*, který byl přeložen do angličtiny; také román *Prostáček Joše*, do angličtiny přeložený jako *Hříšník*, a mnoho dalších. Od bratra jsem se přiučil mnohému, nejvíce pak v otázkách stavby. Považuji ho za velkého mistra stavby a k jeho psaní jsem měl vždy blízko. Takže vše, co jsem se od něj naučit mohl jsem se naučil, a myslím, že toho bylo hodně. Bratr mi vždycky říkal, že spisovatel by neměl směšovat esej s beletrií. Mnozí autoři jsou napůl esejisté a napůl spisovatelé. Například Thomas Mann. Ten píše příběh, a v půli do něj vloží esej nebo článek. Je spisovatelem a současně kritikem. Dokonce i spisovatel jako Dostojevskij to dělá. V *Bratrech Karamazových*, když popisuje Otce Zosimu, zničehonic tam vkládá esej o tom, co znamená být svatý a čím by měl svatý být. Je to staromódní způsob psaní. Bratr tomu říkával literární manýrismus. Je pravda, že velcí spisovatelé to dělali s úspěchem. Pro mladého spisovatele, moderního spisovatele, to však není ten nejlepší vzor. Těmto věcem se já vyhýbám. Když vyprávím příběh, vyprávím příběh. Nepokouším se své postavy podrobovat diskusi, kritizovat je či analyzovat.

I: Je to tak, že si váš bratr uvědomoval Flaubertovo dictum o čistotě příběhu?

S: Ano, máte pravdu. Myslím, že v tomto případě i já stoprocentně s Flaubertem souhlasím – když vyprávíte příběh, vyprávějte příběh. Používejte ta slova, která o vašich postavách podávají informace, ale nemluvte o nich. Když píšete o postavě, říkám, že vypadá tak a tak, že tak a tak se chová, neříkám však, že je to dobrý člověk. Občas čtu spisovatele, kteří říkají, že

jejich postavy jsou „vznešení“ lidé. Podle mého je to směšné. To, je-li člověk doopravdy vznešený, by mělo být zřejmé z toho, co o něm řeknete. Je pak na čtenáři, aby to posoudil.

I: Když vezmeme v úvahu, co zde říkáte, považujete se za „moderního“ či „modernistického“ spisovatele? Americký kritik Irwing Howe se ve vaší práci pokusil určit modernistický prvek. Domníváte se, že je to oprávněné?

S: Když jsem knihu pana Howa četl, byl jsem tím, že jsem uváděn do souvislosti s modernismem, velice překvapen. Především mě nikdy nenapadlo, že jsem „modernista“. Za druhé nevím, co znamená být modernistou. To slovo ... to nejde definovat. Co je dnes moderní, za dvacet let bude tradiční. Když mě pan Howe nazývá modernistou, pravděpodobně tím má na mysli to, že píšu jinak než jiní současní spisovatelé. Možná byste mě to mohl říct vy. Co znamená být „modernistou“?

I: No, možná to znamená, že vaše práce se od tradiční židovské literatury liší. Jsou například jisté konvence používané Šolomem Alejchemem, které se ve vaší práci neobjevují. Příkladem by mohl být prostředek „milý čtenáři“, kdy se spisovatel obrací na čtenáře přímo.

S: Ano. Trik „milý čtenáři“ nepoužívám. Je to ale zvláštní, když jako Warshofsky píšu článek nebo zprávu, zničehonic se s tím vytasím, když potřebuji, aby vznikl určitý kontakt. V opravdové literatuře je ale prostředek „milý čtenáři“ vždycky trik, náhražka za vyprávění příběhu. Používá se, když spisovatel neumí nic vymyslet nebo mu brání nějaká duchovní překážka, a tehdy se uchyluje k „milému čtenáři“ – jako by říkal, „Milý čtenáři, odpusť mi, že ten příběh nevyprávím tak, jak se má“.

s. 21

I: Jen pro úplnost, měl jste sám někdy to, co byste nazval duchovním či nadpřirozeným zážitkem?

S: Nikdy, opravdu. Jiní lidé ale, kterým věřím, měli. A já jsem dost o takových věcech četl. Je-li nějaká oblast poznání, ve které jsem jakž takž vzdělaný, pak je to zkoumání duševna. O tom jsem přečetl velice mnoho, v angličtině i jiných jazycích.

I: Znáte Yeatsův mysticismus, teosofii a rosenkruciánství?

S: Ne, Yeatse neznám. Ale četl jsem madam Blavatskou. Ale dovolu, abych se vrátil k literárním důvodům, které mě vedou k používání démonického a nadpřirozeného. Zaprvé mi to pomáhá, abych se vyjádřil. Například použitím Satana nebo démona jako symbolu můžete zhustit spoustu věcí. Je to jakási duchovní stenografie. Dává mi to více svobody. Dále mi démoni a Satan v jistém smyslu zastupují běh života. Místo toho, abych řekl, že to chodí tak a tak, řeknu, takto jedná démon. Démoni pro mě symbolizují svět, čímž mám na mysli lidské bytosti a lidské jednání; a protože v jejich existenci skutečně věřím – to značí nejen symbolicky, ale skutečně – je snadné nahlédnout, jak se takový literární styl zrodil. Ten styl mám opravdu rád a neustále nacházím nové symboly a nové příběhy. Například v *Otrokovi* se mi nedařilo psát o židovských demonech, protože to je v první řadě příběh o polských křesťanech. A tak jsem si zjistil vše o polské demonologii. To mě fascinovalo. Spisovatelé vůbec takové věci milují, stejně jako muži milují ženy. A u každého opravdového spisovatele se určité věci samy opakují. Řekl bych, že každý opravdový spisovatel je posedlý určitými myšlenkami či symboly, a já jsem posedlý svými démony a ti zlepšují mé vidění a můj výraz.

I: Říkáte, že démoni a Satan vám symbolizují svět. V mnohých z vašich příběhů – v *Satanovi v Goraji*, *Zrcadle* a v *Deníku dosud nenarozeného* – tito skřítkci, démoni, ďáblové a podobní částečně nebo úplně triumfují. Podle toho by se mohlo zdát, že jste jakýsi „ďáblův advokát“. Možná tím chcete říci, že zlo triumfuje nad dobrem v člověku.

S: Mnohdy je to tak; a mnohdy to tak není. Ze zkušenosti víme, že se ve světě často stává – teď nemluvím o onom světě – že zlo vítězí. Řekl byste, že Hitlerův úspěch byl triumfem zla? Určitě, téměř dostal, co chtěl. A ti Němci, kteří ho podporovali, kteří podporovali zlo, nebyli potrestáni. Na druhé straně někdy zvítězí dobro. V mém příběhu *Hlupák Gimpl* našeptá Satan Gimplovi, aby dělal nechutné věci. Gimpl ho poslechne a pak se proti ďáblovi vzbouří. Jak vidíte, nekladu žádná pravidla; zlo ne vždy vítězí a ne vždy je poraženo. Jakmile stanovíte nějaké pravidlo, bude proti literatuře a proti životu.

I: Říkáte, že píšete příběhy o morálce, které jsou možná realističtější než staromódní morality, ale v podstatě jsou to příběhy o dobru a zlu.

S: Svě příběhy bych necharakterizoval jako příběhy o morálce, spíše jako příběhy postavené na hledisku morálky. Snad jen *Kejklíře z Lublinu* by bylo možné nazvat pravou moralitou. V této knize jsem morální *ostří* nabrousil nejvíce. Pravda je, že když píšu, nehledím na svět tak, jako by byl vyvážen z mravních soudů. Soudím, ne vždy výslovně, mnohem častěji implicitně. Řekl bych dokonce, že spisovatel, který neuvažuje o dobru a zlu, se svým psaním daleko nedojde. To je tragédie velké části moderní literatury; spisovatelé přestali na svět pohlížet z věčného hlediska dobra a zla. Na život se dívají čistě vědecky; říkají, že takové události tvoří takoví a takoví lidé a takoví a takoví lidé se chovají tak a tak; ve chvíli, kdy spisovatel začne na život pohlížet z behavioristického pohledu, mele literatura naprázdno a spisovatel sestupuje na úroveň svých vlastních postav. Jak se říká v Talmudu: *les din, les dayan*, kde není soudce, není soudu. Můj soud je, že dobro ne vždy vítězí, že svět má daleko k nejlepšímu ze všech možných světů. Proto moji Židé nejsou všichni dobrými Židy. Proč by měli být jiní než ostatní? Kabalisté říkají, že tento svět je nejhorší ze všech možných světů. Věří, že existují milióny světů, ale že nejhorší z nich je ten náš. Je zde temnota sama. Jak můžete očekávat, že by se v této nejčernější temnotě, v této nejhlubší propasti, mělo všechno ukázat hodné a správné? Z pohledu Kabaly jsem velice realistický spisovatel.

I: Podruhé jste zmínil Kabalu. Četl jste i jiná mystická či okultní díla?

S: No, četl jsem všechny klasická díla spiritismu a okultismu – nejen ta stará, ale též moderní vědecká pojednání. *Přeludy života* od Gurneje a Myerse, což je klasika; je tu ještě další, obě jsou o životě a smrti. Obě byly napsány v roce 1880 v Anglii, tedy v čase, kdy byla ustavena Společnost pro okultní zkoumání (*Society for Psychical Research*). Byli to lidé čestní a při zkoumání udělali kus práce. Možná byste byl překvapen některými věcmi, které objevili. Dnes se okultní zkoumání utápí v krizi; na konci devatenáctého století ale vzkvétalo. Přesto se tím zabývá mnoho seriózních lidí i dnes. Víte, že v okultismus věřil William James. Jakmile tyto věci začnete studovat, musíte čelit faktu, že je zde celý nezmapovaný oceán poznání.

I: Znáte nějaké lidi, kteří se okultním zkoumáním zabývají, osobně?

S: Ne, to ne. A řeknu vám proč: není oboru, v němž by se to hemžilo tolika lháři a šarlatány jako v tomto. Nebalamuťme se: je jich tolik, že je to až neuvěřitelné. Ale úplně zničit

skutečné okultní zkoumání se jim nepodařilo, stejně jako se nepodařilo zničit literaturu mnoha špatným pisálkům, a to asi dvěma stovkám špatných spisovatelů škrábajících v Brooklynu či Bronxu, v Paříži a San Franciscu. Oba obory jsou pro lháře a šarlatány dobré; zde mohou být bráni vážně. V případě lidí zabývajících se okultním bádáním jde o zjevné nesmysly. Vydávají časopisy o lidech, kteří navštívili jiné planety, vrátili se a vyprávěli, koho tam potkali. Nejsem tak hloupý, abych všem těm podvodníkům věřil. Přesto jejich časopisy čtu. Shledávám jejich lži zajímavými. Když nic jiného, mají aspoň fantazii. Ale věřím v jevy jako jsou sny jasnovidců, mimosmyslové vnímání a podobně. A mám za to, že všechny tyto věci jsou odrazy vyšších sil, ať už božských či jiných, sil, které nás obklopují a bez ustání ovlivňují.

I: Pak ovšem věříte v Boha.

S: Ano, věřím. Ale praktikující Žid nejsem. Věřím v Boha, ale ne v člověka, pokud ten tvrdí, že se mu Bůh zjevil. Kdyby za mnou přišel člověk a vyprávěl, že byl na Marsu, nazval bych ho lhářem, ale nepřestanu věřit v existenci té planety. Domnívám se, že vyšší síly se jen tak nezjevují; musíte je hledat. A proto nevěřím v žádná dogmata; jsou to lidská díla. Člověk se narodil, aby měl svobodnou volbu, aby věřil, nebo aby pochyboval, nebo aby popíral. Vybral jsem si víru. Rovněž věřím v sílu osobní modlitby. I když se vyhýbám organizovaným modlitbám a víře, nazval bych se člověkem náboženským.

s. 34

I: Nazvali vás „modernistou“ jidiš, což je mnohoznačné vyjádření. Takže jaké je Vaše napojení na tradici?

S: Spisovatel musí mít kořeny. Žádný spisovatel ale neusedá s tím, že bude navazovat na tradici. Píšu o tom, co znám. Každý spisovatel to tak musí dělat. Nepíšu v rámci židovské tradice. O židovském spisovateli se má za to, že je sentimentální a radikální. Neustále chce dělat svět lepším a stěžuje si na mnoho Židů. Já nejsem ani sentimentální, ani nekompromisní.

I: Pak ale říkáte, že všichni romanopisci potřebují nějakou tradici – nějaký rámec, na který se odvolává nebo na který alespoň reaguje?

S: Tradici se vyhnout nemůžete. Ta přežívá ještě dlouho potom, co přestala dominovat. Každá myšlenka je zbytkem nějaké tradice. Nemůžete psát jen o lidech – nebo sám o sobě – i když se o to romanopisci pokoušejí.

Nikdy předtím nebylo tolik příběhů napsáno v první osobě. Moderní literatura vylučuje puch vyznání. Příběh se stal pohovkou.

Příběh v první osobě není výlevkou duše či hlubokým popisem postavy, jak někteří předstírají. Říkat vše je hra, která vylučuje tajemství. Potíž je v tom, že jsou tajemství, které zná každý.

Jsem proti cenzuře, ale jsem pro autocenzuru. Ta je součástí spisovatelova řemesla.

I: A právě to znamená být staromódní?

S: Být staromódní může být velice módní. Má-li člověk charakter, o tohle se nestará. Za deset let se budou „nové“ věci většinou zdát staromódní.

Tento pošetilý povyk pro nové a mladé! Jako kdyby mládí byla hlavní ctnost – jako kdybyste měl dostat Nobelovu cenu za to, že jste mladý.

Můj staromódní cíl je bavit. Reklamním trikům se vyhýbám. Stránku za stránkou se pokouším vyhýbat opakování, nafukování podřadností. Ta úděsná moderní užvaněnost – je výsledkem marné touhy poučovat, vysvětlovat, měnit společnost.

Ve skutečnosti nemá romanopiscova a básníkova síla směr. Hýbe duchem, ale nevede k akci.

I: Považujete tedy zábavu za základní povinnost romanopisce?

S: Odedávna bylo cílem umění bavit. Dobrý spisovatel baví dobrého čtenáře. Literatura nikdy nedělala víc.

V dnešní době si pleteme zábavu se vzrušením. Jdeme na nový film a neřekneme, „Je to zábavné“. Když film chválíme, říkáme, „Je to vzrušující“.

Jde o stejné klišé jako je klišé rebela. Rebel je „vzrušující“ – a my se nestaráme o to, zda rebel protestuje proti zlu či proti dobru. Ve skutečnosti není spisovatel ani rebel, ani revolucionář. Nikdy nebude víc než pouhý vypravěč. Kdykoli chce být více než vypravěčem, stává se podřadným.

I: Není ale moderní spisovatel, když už s ničím jiným, zapleten se zlem?

S: Typický moderní spisovatel hodně popisuje zlo – zlo je vzrušující. Často však chce dokázat, že například vražda je dokonale přirozená věc. Nevěří ve svobodnou vůli. Svým způsobem se moderní literatura pokouší nejen zlo popisovat, ale ze sociologického či psychologického hlediska je ospravedlnit.

.....

I: To můžeme odvodit podle jednoho z vašich hlavních témat: Tradice všude kolem nás končí – a skončila. Domníváte se, že končí sama tradice mít tradici?

S: Příroda vytváří novou zemi poté, co ta stará podlehla erozi. Naše půda je nyní zničena – to můžeme vidět. Nové tradice se vytváří právě před našima očima. To ale vidět nemůžeme.

s. 37

I: Myslíte, že autor *Sherlocka Holmese*, A. Conan Doyle, na vás měl nějaký vliv?

S: Ne skutečný. Ale něco vám řeknu. Od dětství jsem v příběhu miloval napětí. Musel tam být začátek a konec. A tohoto pravidla se držím dodnes. Nevěřím na příběh, kdy čtenář už na začátku ví, co bude na konci. Myslím, že vypravěčství se v našem věku stalo zapomenutým uměním.

I: Kteří spisovatelé, kromě Vašeho bratra, na Vás měli vliv?

S: Řekl bych že vliv na mě měli téměř všichni. Kdykoli čtu knihu a je v ní něco dobrého, zajímám se o ni a myslím na ni a tak na mě může působit. Když jsem byl mladý, měl jsem rád Knuta Hamsuna. Jeho knihy jsem četl mnohokrát a pořád mám za to, že jsou nádherné. Přirozeně, četl jsem Tolstého, Dostojevského a Gogola. Před rokem či dvěma jsem musel napsat recenzi Gogolových povídek. A když jsem je četl, užasl jsem. Řekl jsem si, kdo koho vykrádá? Není to tak, že ho vykrádám, ale mnohé z mých povídek mají tutéž atmosféru a náladu jako Gogolovy.

I: Víte o nějakém spisovateli, kterého jste ovlivnil?

S: Nemyslím, že jsem nějakého spisovatele ovlivnil. Možná existují spisovatelé, kteří se domnívají, že jsem je ovlivnil, ale celá ta taškařice s ovlivňováním není nijak důležitá. Je-li spisovatel spisovatelem, vždy bude sám sebou, i kdyby přečetl milión knih. A když není..... když je to napodobitel, bude napodobitelem, i kdyby přečetl knihu jen jedinou, protože má napodobování v povaze.

.....
s. 39

I: Když uvažuji o současných jidiš spisovatelích, hned mě napadnete Vy. Ale pak je těžké vybavit si nějaká jiná jména. Jsou nějakí jidiš spisovatelé, kterých si vysoce ceníte?

S: Ano. A. Zejtlin. To je skutečně velký básník. Jeho práci se vyrovná poezii Thomase Hardyho, a o Thomasovi Hardym mám vysoké mínění. Jsou zde i jiní, někteří slavní, jako Šolem Aš. David Bergson. Byl i jeden polský spisovatel, A. M. Fuchs, a to byl skutečně výrazný spisovatel, měl ale jen jedno téma s miliómem variací. V jidiš písemnictví je něco velice staromódního, protože moderní jidiš spisovatel nepíše o opravdových jidiš záležitostech. Je produktem osvícenství. Byl vychován v tom, že by měl židovství uniknout a stát se světovým. A protože se tak tvrdě pokoušeli stát se světovými, stali se povýtce provinčními. To je ta tragédie – nikoli celého jidiš písemnictví, ale velké části. A díky Bohu, když jsem začínal s psaním, tomuto neštěstí jsem se vyhnul, i když jsem byl neustále odrazován. Říkali mi, „Proč píšeš o čertech a skřítcích? Proč nepíšeš o situaci Židů, o sionismu, o socialismu, o odborech, o tom, jak se krejčí musí povznést,“ a tak dále a tak dále. Něco ve mě to však odmítalo. Vytýkali mně, že jsem překonaný. Že se navracím ke generacím, které už vymizely. Že to, co dělám, je skoro reakcionářské. Ale mladí spisovatelé bývají velice tvrdohlaví a já byl později rád, že jsem měl v nátuře nedělat to, co po mě chtěli. To jejich typ psaní se překonal a vyčichl.

I: Když říkáte „jejich styl psaní“, máte tím na mysli psaní o chudinských čtvrtích a ...

S: O chudinských čtvrtích, o imigraci, o pokroku, o antisemitismu. O všem tom žurnalistickém psaní, které má jen jeden cíl, totiž vytvořit to, čemu říkají lepší svět, zlepšit situaci Židů. Takové psaní bylo ve dvacátých letech v módě a řekl bych, že se ho židovští spisovatelé nikdy nezbavili.

I: Vy nevěříte v lepší svět?

S: Ano, ale nemyslím, že spisovatel, který píše příběh proto, aby jím zlepšil svět, tím čehokoli dosáhne. Lepší svět vytvoří mnozí lidé, politici, státníci, sociologové. Jsem si ale jist, že spisovatel mezi nimi nebude. Ten ať raději napíše dobrý příběh. To stačí.

s. 42

I: Hrdinou většiny toho, co se píše na Západě, je superman, prométheovská povaha. Hrdinou jidiš příběhu se zdá být malý človíček. Je chudý, ale hrdý, neustále brojí proti hrubým osobním, finančním a politickým nespravedlnostem, aby tím stvrdil svoji důstojnost a charakter. Příkladem toho, co myslím takovým človíčkem, může být Tovje Šoloma Alejchema. Nebo Bunče Švejgův Perez. A vašim vlastním klasickým příkladem človíčka by

mohl být Hlupák Gimpl. Jak si vysvětlujete, že v tolika židovských příbězích je hrdinou takový človíček?

S: No, v židovských ghettech bylo hrdinů jen málo – jen málo rytířů a hrabat a lidí, kteří sváděli souboje a tak dále. Pokud jde o mě, nemyslím, že bych psal v tradici jidiš literatury o človíčcích. Jejich človíček je oběť antisemitismu, ekonomické situace a tak dále. Moji lidé nejsou velcí v tom smyslu, že by ve světě hráli důležitou roli, ale svým způsobem jsou to lidé charakterní, lidé myšlenky, lidé hluboce trpící. Je pravda, že Hlupák Gimpl je človíček, není to však týž druh človíčka jako Tovje Šoloma Alejchema, protože Tovje je človíček s přízemními tužbami a malým zaujetím. Vše, o co mu jde, je obstarat si živobytí. Jejich tragédie jsou odlišné. Gimpl byl hlupák, nebyl ale malý člověk. Tradice človíkovství, malých lidí, je něco, čemu se při psaní vyhýbám.

I: Nemohu si pomoci, ale z vašich příběhů mám pocit, že hluboce pochybujete o tom, že vědomosti, či dokonce moudrost, jsou pro nás postačující.

S: Svým způsobem je to tak. Jidiš literatura je vystavěna na idejích osvícenství, a já s myšlenkou, že osvícenství nás může zachránit, nesouhlasím. Nikdy jsem nevěřil, že socialismus či nějaký jiný „ismus“ osvobodí lidskost a vytvoří to, čemu se říká Nový Člověk. Když jsem začínal s psaním, lidé skutečně věřili, že jakmile budou výrobní prostředky patřit vládě, objeví se nový člověk. Byl jsem dost chytrý, anebo možná dost hloupý a dost skeptický, abych věděl, že to je velký nesmysl, že bez ohledu na to, kdo vlastní železnice či továrny, zůstane člověk stále stejný. A protože jsem věřil také ve skryté síly a to, čemu vy říkáte nadpřirozeno, jistě ve mně není mnoho víry v pokrok, zejména v tak laciný pokrok, kdy vynaleznete nějaký stroj a zčistajasna tím změníte celou tvář lidskosti.

I: Co myslíte že zachrání lidstvo?

S: Nic nás nezachrání. Bude tu stálý pokrok, ale stále budeme trpět a utrpení nebude brát konce. Neustále budeme vynalézat nové zdroje bolesti. Myšlenka, že člověk bude spasen, je myšlenka bezezbytku náboženská, a náboženští vůdcové nikdy neřekli, že budeme spaseni na této Zemi. Věřili, že duše dojde spasení na onom světě. Jinými slovy, když se náležitě chováme tady, je naděje, že naše duše dojdou ráje. Myšlenka stvořit ráj zde na této Zemi není židovská a jistě ani křesťanská, ale řecká či pohanská. Jak říkají Židé, z prasečího ocasu hedvábný měšec neuděláš (český ekvivalent by byl patrně z *hovna bič neupleteš*. Pozn. překl.). Nemůžete vzít život a rázem ho změnit na jeden velký požitek, na moře rozkoše. Připouštím, že podmínky lze zlepšovat a doufám, že se zbavíme válek, pořád tu ale bude dost nemocí a všelijakých neštěstí, takže lidstvo bude pořád trpět víceméně stejně, jako trpělo vždycky. Být pesimistou je pro mě totéž jako být realistou.

I: Vy si nemyslíte, že se člověk dostane do ráje na nebesích?

S: Na nebesích možná ano. Nevím, protože jsem na nebesích nikdy nebyl.